

ZEYİL

miştir. Hadis literatüründeki zevâid türünü de bir anlamda zeyil saymak mümkündür. Zevâidler genellikle Ahmed b. Hanbel, Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî gibi ünlü muhaddislerin *el-Müsned*'lerinde yer alıp da *Kütüb-i Sitte*'de yer almayan yahut İbn Hibbân'ın *el-Müsnedü's-Şahîh*'inde olup da *Şahîhayn*'da bulunmayan hadisleri bir araya getiren çalışmadır. Nüreddin el-Heysemî ile Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsîrî zevâidleriyle ünlü iki muhaddistir.

BİBLİYOGRAFYA :

R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Beyrouth 1968, I, s. VII-XXIX, 419; II, 489, 813; Seâlibî, *Yetimetü'd-dehr*, neşredeninin girişi, I, 3-8; İbn Bessâm eş-Şenterîni, *ez-Zahîre*, neşredeninin girişi, I, 5-7; İmâdüddin el-İsfahânî, *Haridetü'l-kaşr: el-Kısmü'l-İrâkî* (nşr. M. Behcet el-Eserî – Cemil Saîd), Bağdad 1375/1955, neşredeninin girişi, I, 84-104; İbn Asker el-Gassânî, *et-Tekmil* (nşr. Hasan İsmâil Merve), Beyrut 1418/1997, neşredeninin girişi, s. 21; Radyüddin es-Sâgânî, *et-Tekmile* (nşr. Abdülâlim et-Tahâvî), Kahire 1970, neşredeninin girişi, I, 7-8; İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib*, neşredeninin girişi, s. 1-30; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XI, 75; XVII, 462; XVIII, 559; Abdülatîf b. Muhammed Riyâzîzâde, *Esmâ'ü'l-kütübî'l-mütemmim li-Keşfî'z-zunûn* (nşr. Muhammed Altuncî), Kahire 1978, neşredeninin girişi, s. 3-11; *Keşfü'z-zunûn*, I, 9-10, 517, 906-907, 908; II, 944, 962-964, 993, 1509-1510, 1769, 2011, 2049; Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, neşredeninin girişi, I, 32-37; Muhibbî, *Nefhatü'r-Reyhâne*, neşredeninin girişi, I, 25-28; Flügel, *Keşfü'z-zunûn İndeks*, tür.yer.; Brockelmann, *GAL*, I, 347, 353, 360; *Suppl.*, I, 612; II, 82; III, 1164; *İzâhu'l-meknûn*, II, 70; O. Spies – E. Pritsch, "Klassisches Islamische Recht", *Orientalisches Recht*, Leiden 1964, s. 240-241; Sezgin, *GAS*, I, 170-171, 422-423, 493, 922-923; VIII, 55, 83, 84, 111, 142-143, 175, 195-196, 212; Abdülhâşim el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 454; Kemâl Arafât Nebhân, "et-Teväşül ve's-şıla: Ahlâkıyyât ve âliyyât fi't-te'lîf ve'n-nuşûs", *Maakâlat ve dirâsât mühdât ile'd-Duktûr Şalâhaddîn el-Müneccid*, London 1423/2002, s. 139-191; Yakup Civelek, "Keşfü'z-zunûn'un Pek Tanınmayan Zeyilleri", *Doğumunu 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi* (ed. Bekir Karlığa – Mustafa Kaçar), Ankara 2009, s. 206-213; J. Kraemer, "Studien zur altarabischen Lexikographie", *Oriens*, VI/2 (1953), s. 201-238; Abdüsettâr el-Halvecî, "Neş'etü 'ilmi'l-bibliyogerâfiyâ 'inde'l-müslimîn", *ed-Dâre*, II/3-4, Riyâd 1976, s. 176-183; Cl. Gilliot, "Şıla", *EP* (Fr.), IX, 627-630.

İSMAIL DURMUŞ

İslâm Tarihi ve Medeniyeti. İslâm tarih kaynakları içinde umumi ve hususi tarihlere, çeşitli biyografi eserlerine zeyiller yazılmıştır. Muhammed b. Cerîr et-Taberî *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserine kendisi bir zeyil yazmış, zeylin günümüze ulaşan kısmı adı geçen eserin sonunda *el-Müntehab min Zeylî'l-Müzeyyel* adıyla yayımlanmıştır (XI, 491-705). Bu zeyilde 8-161 (629-778) yılları arasında vefat eden

bazı sahâbi ve tâbiîn hakkında bilgi verilmektedir. Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Fergânî, Taberî'nin eserine bir zeyil yazmış, oğlu Ebû Mansûr el-Fergânî de babasının zeyil için bir zeyil kaleme almıştır. Taberî'nin tarihine ayrıca Arîb b. Sa'd el-Kurtubî 291-320 (904-932) yıllarını içeren *Şilatü Târîhi't-Taberî* (Taberî, XI, 9-184) ve Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî 295-487 (908-1094) yıllarına ait *Tekmilëtü Târîhi't-Taberî* (Taberî, XI, 185-489) adıyla birer zeyil yazmıştır. Öte yandan Sâbit b. Sinân aynı esere 295-365 (908-976) yıllarını kapsayan bir zeyil kaleme almış, zeylin günümüze ulaşan Kartatiler'e dair bölümü Süheyl Zekkâr tarafından *Târîhu Aĥbârî'l-Karâmiya* içinde yayımlanmıştır (Beyrut 1391/1971, s. 1-68). Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, Sâbit b. Sinân'ın zeyline 360-447 (970-1055) yıllarına ait bir zeyil yazmış, ancak eserin sadece 389-393 (999-1003) yıllarına ait kısmı zamanımıza intikal etmiştir. Bu eseri, Henry F. Amedroz ve David S. Margoliouth, İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem*'i ile birlikte neşretmiştir (Kahire 1337, IV, 334-460). Hilâl b. Muhassin'in oğlu Garsûni'ne es-Sâbî'nin 448-479 (1056-1086) yıllarını kapsayan *Uyûnü't-tevârih*'i bu eserin zeylidir. Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî *Uyûnü't-tevârih*e 512 (1118) yılına kadar gelen bir zeyil yazmıştır. İbnü'l-Kalânîsi'nin 555 (1160) yılına kadar gelen *Zeylû Târîhi Dumaşk* adlı eserinin Sâbî'nin tarihine zeyil olarak kaleme alındığı kabul edilmektedir.

İslâm dünyasında bir hristiyan tarafından Arapça kaleme alınan ilk tarih kitabı olan Saîd b. Birrîk'in *et-Târîhu'l-mecmû'c'ale't-tahkîk ve't-taşdik'a* (*Nazmü'l-cevher*) yeğeni Yahyâ b. Saîd el-Antâkî 326-458 (938-1066) yıllarını ihtiva eden bir zeyil yazmıştır. Mısırlı tarihçi İbn Zülâk, Muhammed b. Yûsuf el-Kindî'nin *Aĥbâru Kudâti Mısr ve Kitâbü'l-Vülât*'i için *Tetimmetü Kitâbi Ümerâ'i Mısr li'l-Kindî* (*Zeylû'l-Vülât ve'l-kuğât*) adıyla bir zeyil kaleme almıştır. Endülüslü tarihçi İbn Hayyân'ın 399-463 (1008-1071) yıllarını içeren *el-Metîn* adlı tarihine Beyyâsi'nin zeyil olarak yazdığı, müellifin zamanına kadar gelen olayları ihtiva eden eseri günümüze ulaşmamıştır. Rûzrâverî, İbn Miskeveyh'in *Tecâribü'l-ümem*'ine 369-389 (980-999) yıllarına ait bir zeyil yazmış ve eser, Henry Frederick Amedroz ve David Samuel Margoliouth tarafından *Tecâribü'l-ümem*'le birlikte neşredilmiştir (Kahire 1334, III, 1-332; Bağdat 1969). Mu-

ammed b. Abdülmelik el-Hemedânî'nin bu eser için kaleme aldığı *ez-Zeyl 'alâ Târîhi'l-Vezîr Ebî Şücâ' er-Rûzrâverî* adlı eser de bugüne kadar gelmemiştir. Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî'nin *Aĥbârü'l-vüzerâ'* Hilâl es-Sâbî'nin *Kitâbü'l-Vüzerâ'*ının zeylidir.

İmâdüddin el-İsfahânî, Eyyûbî tarihinin temel kaynaklarından olan *el-Berku's-Şâmî*'sine Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin ölümünden (589/1193) kendi ölümüne kadar (597/1201) geçen zamana ait hâtıralarını ve Eyyûbîler tarihiyle ilgili bazı olayları ihtiva eden *Utbe'z-zamân fi'ukbe'l-ĥadeşân*, *Nihletü'r-riĥle ve Ĥatfetü'l-bârîk* ve *atfetü's-şâriĥ* adıyla üç zeyil kaleme almıştır. İzzeddin İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh* adlı eserine de zeyiller yazılmıştır. İzzeddin İbn Şeddâd bu eser için bir zeyil kaleme aldığını ifade etmektedir (*el-A'lâku'l-ĥatîre*, III/1, s. 136). İbnü's-Sâî ve İbn Fehd el-Halebî de *el-Kâmil* için zeyil yazmıştır (bk. el-KÂMİL). Sibt İbnü'l-Cevzî'nin yaratılıştan kendi ölümüne kadar (654/1256) geçen olayları kapsayan *Mir'âtü'z-zamân* adlı eserine Kutbüddin el-Yûnîni 711 (1311-12) yılına kadar gelen bir zeyil telif etmiştir. Eser için başka zeyiller de kaleme alınmıştır (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1647-1648). Ebû Şâme el-Makdisî'nin, *Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi'* adıyla da bilinen ve 590-665 (1194-1267) yıllarını ihtiva eden *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*'i aynı müellifin *Kitâbü'r-Ravzateyn* adlı eserine zeyildir. Alemüddin el-Birzâlî bu esere, Ebû Şâme'nin öldüğü ve kendisinin doğduğu 665'ten (1267) vefat ettiği 739 (1339) yılına kadar geçen olayları içeren *el-Muktefâ (Târîhu'l-Birzâlî)* adıyla bir zeyil yazmıştır. İbn Râfi'in 737-774 (1336-1373) yıllarına ait *el-Vefeyât*'i hocası Birzâlî'nin eserine zeyil olarak kaleme almıştır. Eyyûbî dönemi tarihçisi İbn Vâsil'in *Müferricü'l-kürûb*'una Hama hâkimi II. el-Melikü'l-Mansûr Muhammed'in inşâ kâtibi Ali b. Abdürrahim tarafından 695 (1296) yılına kadar gelen bir zeyil kaleme alınmıştır.

Ebû'l-Fidâ'nın *el-Muĥtaşar fi aĥbârî'l-beşer*'ini ihtisar eden Zeynüddin İbnü'l-Verdî, 729-749 (1329-1349) yıllarına ait olayları da ilâve ederek *Tetimmetü'l-Muĥtaşar fi aĥbârî'l-beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)* adlı eserini telif etmiştir. Ebû'l-Velîd İbnü's-Şihne de *er-Ravzu'l-menâzir fi 'ilmi'l-evâ'il ve'l-evâĥir* adlı eserini Ebû'l-Fidâ'nın *el-Muĥtaşar*'ını özetlemek ve 806 (1403) yılına kadar meydana gelen olayları ilâve etmek suretiyle yaz-

miştir. Ebû'l-Velîd İbnü's-Şihne'nin oğlu Ebû'l-Fazl İbnü's-Şihne babasının eseri için *Nüzhetü'n-nevâzır fi Ravzi'l-menâzır* ve *İkhtîâtü'l-ezâhîr fi zeyli Ravzi'l-menâzır* adıyla iki zeyil kaleme almıştır. İbn Kesîr'in 767 (1365-66) yılına kadar gelen *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı umumi tarihi için de zeyiller kaleme alınmıştır. İbn Hicci'nin kısmen günümüze ulaşan *ez-Zeyl 'alâ Târihi İbn Keşîrî (Târihu İbn Hicci)* ve İbn Hacer el-Askalânî'nin *İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-umr'u* bunlar arasındadır. İbn Hacer'in eserine Süyûtî *Târihu'l-umr* adıyla bir zeyil yazmıştır. Ahmed b. Ebû Bekir et-Taberânî de *el-Bidâye* için bir zeyil kaleme almıştır. Takyyüddin İbn Kâdî Şühbe'nin 741-810 (1340-1407) yıllarını kapsayan beş ciltlik eseri İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*, *Zehebî'nin Târihu'l-İslâm* ve *Birzâlî'nin el-Muktefâ* adlı eserlerine zeyil olarak hazırlanmış, daha sonra iki cilt halinde ihtisar edilmiştir. Makrîzî'nin Eyyûbîler ve Memlûkler dönemi Mısır tarihine dair *es-Sülûk fi ma'rifeti düveli'l-mülûk'üne* İbn Tağrıberdî 844-860 (1440-1456) yıllarını ihtiva eden *Havâdisü'd-dühûr fi meâli'eyyâm ve's-şühûr* adıyla bir zeyil yazmıştır. Şemseddin es-Sehâvî'nin *et-Tibrü'l-mesbûk'ü* de *es-Sülûk'ün* zeylidir.

Şehir tarihleri ve biyografik eserler için de birçok zeyil telif edilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târihu Bağdâd'ına* Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî 463-562 (1070-1167) yıllarını kapsayan ve kısmen günümüze ulaşan *ez-Zeyl 'alâ Târihi'l-Hatîb*, Ahmed b. Sâlih el-Cifî *Târihu Bağdâd*, İbnü'd-Dübeysî 562-621 (1167-1224) yıllarını ihtiva eden *Zeylû Târihi Medîneti's-selâm Bağdâd* ve İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî kısmen bugüne kadar gelen *Zeylû Târihi Bağdâd (Târihu Bağdâd'ın zeyilleri arasında, XV-XVII. ciltler)* adıyla zeyil kaleme almışlardır. Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir'in *Târihu Medîneti Dimaşk* adlı eserine de pek çok zeyil yazılmıştır. Müellifin oğlu Kâsım'ın (Ebû Muhammed İbn Asâkir) kaleme aldığı, ancak tamamlanmadığı zeyil (*Keşfü'z-zunûn*, I, 294), Sadreddin el-Bekrî'nin zeyli, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Mansûr el-Emîni'ye ait *Zeyl 'alâ Târihi Dimaşk* (yanlışlıkla İbnü'l-Hâcib'e nisbet edilir) ve Alemüddin el-Birzâlî'nin zeyilleri bunlar arasındadır. İbnü'l-Kalânîsî'nin *Zeylû Târihi Dimaşk'ın* *Târihu Medîneti Dimaşk'ın* zeyli olduğunu ileri sürenler varsa da bu doğru değildir. İbnü'l-Adîm'in Halep tarihine ve meşhurlarına dair *Buğyetü't-taleb fi tâ-*

rihi Haleb'ine İbn Hatîb en-Nâsiriye *ed-Dürü'l-muntehab fi târihi Haleb*, Ebû Zer el-Halebî *Künüzü'z-zeheb* ve Radyüddin İbnü'l-Hanbelî *Dürü'l-habeb fi târihi a'yânî Haleb* adıyla zeyiller kaleme almışlardır (*Keşfü'z-zunûn*, I, 249). Mekke tarihi hakkındaki eserleriyle tanınan Takyyüddin el-Fâsî'nin *el-İkdü's-semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn'ine* Fâsî'nin öğrencilerinden Necmeddin İbn Fehd *ed-Dürü'l-kemîn bi-zeyli'l-İkdü's-semîn* ismiyle bir zeyil yazmıştır. Necmeddin İbn Fehd'in Mekke tarihine dair en önemli kitaplarından biri olan *İthâfû'l-verâ bi-ağbâri Ümmi'l-kurâ* adlı eseri için oğlu İzzeddin b. Fehd *Buğyetü'l-verâ* adıyla bir zeyil kaleme almış, torunu Muhibbüddin İbn Fehd de bu zeyle *Neylû'l-münâ* adlı bir zeyil yazmıştır.

Muhaddis Raba'nin hicretin 1. (622) yılı ile 338 (949) yılları arasında yaşayan âlimlerin doğum ve ölüm tarihleri yanında bazı önemli hadiseleri yıllara göre sıralayan *Târihu mevlidi'l-ulemâ' ve vefeyâtihim (Vefeyâtü'n-nakale 'ale's-sinîn)* adlı eserine Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Kettânî 338-462 (949-1070) yıllarıyla ilgili bir zeyil kaleme almış, onun talebesi Ebû Muhammed İbnü'l-Ekfânî Hibetullah b. Ahmed de 463-483 (1071-1090) yıllarına ait *Zeylû Zeyli Târihi mevlidi'l-ulemâ' ve vefeyâtihim (Câmi'u'l-vefeyât)* adlı kitabını yazmıştır. İbnü'l-Mufaddal'ın *Vefeyâtü'n-nakale'si (Tabakâtü'l-erba'in) Câmi'u'l-vefeyât'ın* zeyli olup 581 (1185) yılına kadar gelmektedir. Münzirî bu eser için 581-642 (1185-1244) yıllarını kapsayan *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale* adıyla bir zeyil kaleme almıştır (*Keşfü'z-zunûn*, II, 2019-2020). Endülüs tarihçilerinden İbnü'l-Faradî'nin *Târihu 'ulemâ'i'l-Endelüs* adlı eserine yazılan zeyiller arasında Muhammed b. Fütûh el-Humeydî'nin Endülüs'ün fethinden 450 (1058) yılına kadar gelen *Cezvetü'l-Muktebis'i* ve İbn Beşkûvâl'in *Kitâbü's-Şıla fi târihi e'immeti'l-Endelüs'ü* başta gelir. Humeydî'nin *Cezvetü'l-Muktebis'ine* Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî *Buğyetü'l-mültemis* adıyla bir zeyil yazmıştır. İbn Beşkûvâl'in eseri için kaleme alınan zeyiller arasında İbnü'l-Ebbâr'ın *Kitâbü't-Tekmile li-Kitâbi's-Şıla'sı*, İbn Abdülmelik el-Merrâküşî'nin hem İbnü'l-Faradî hem de İbn Beşkûvâl'in eserlerine yazdığı, kısmen günümüze ulaşan *ez-Zeyl ve't-tekmile li-Kitâbü'l-Mevşûl ve's-Şıla'sı* ve İbnü'z-Zübeyr es-Sekaffî'nin *Şilatü's-Şıla'sı* zikredilebilir. İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân'ı* için de birçok zeyil kale-

me alınmıştır. Hıristiyan tarihçi ve kâtip İbnü's-Sukâî'nin 658-725 (1260-1325) yılları arasında vefat eden kişilerin biyografilerini içeren *Tâli Kitâbi Vefeyâti'l-a'yân* (Fransızca çevirisiyle nşr. Jacqueline Sublet, Dimaşk 1974), İbn Şâkir el-Kütübî'nin *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*, İbnü'l-Kâdî'nin *Dürretü'l-hicâl fi (gurreti) esmâ'i'r-ricâl (Zeylû Vefeyâti'l-a'yân)* ve Bedreddin ez-Zerkeşî'nin *'Ukûdül-cümân* adlı eserleri bunlar arasındadır. Zeynüddin el-İrâkî'nin *Zeylû'z-Zeyl li-Vefeyâti'l-a'yân'ı* ve Abdülbâkî b. Abdülmeccid el-Yemenî'nin *Vefeyâtü'l-a'yân'a* otuz kadar biyografi eklemek suretiyle telif ettiği *Zeylû Vefeyâti'l-a'yân'ı* da burada kaydedilmelidir. Endülüs, Mağrib ve Mısır'la ilgili temel tarih ve biyografi kaynaklarından olan, İbn Saîd el-Mağribî'ye nisbet edilmekle birlikte Ebû Muhammed Abdullah b. İbrâhim el-Hicârî'nin *el-Müşhib fi garâ'ibi'l-Mağrib'ine* dayanan *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib* adlı eser, Hicârî'den sonra Benî Saîd ailesinden beş kişinin birbirini tamamlayıcı nitelikte yazdıkları ortak bir çalışmadır; ancak en büyük katkı İbn Saîd yaptığı için eser ona nisbet edilir.

Tarihçi, muhaddis ve kıraat âlimi Zehebî hicretin 1. (622) yılından 700 (1300) yılına kadar meydana gelen olayları içeren, aynı zamanda 40.000 civarında biyografiye yer veren *Târihu'l-İslâm'ına* kendisi 701-746 (1301-1345) yıllarının olay ve vefeyâtını içeren bir zeyil yazmıştır. Bu zeyil *Târihu'l-İslâm'ın* Ömer Abdüsselâm Tedmürî tarafından gerçekleştirilen elli üç ciltlik neşrinde (Beyrut 1407-1424/1987-2004) *Zeylû Târihi'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* adıyla yer almıştır. Zehebî, *Târihu'l-İslâm'ı* ihtisar ederek kaleme aldığı, 700 (1300) yılına kadar gelen *Düvelü'l-İslâm'ına* 744 (1343) yılına kadar ulaşan bir zeyil telif etmiştir. Şemseddin es-Sehâvî, *Düvelü'l-İslâm* ve zeyli için 745-898 (1344-1493) yıllarına ait olaylarla vefeyâtı içeren *ez-Zeylû't-tâm (Vecizü'l-kelem fi'z-zeyl) 'alâ Düveli'l-İslâm* adıyla bir zeyil kaleme almıştır. Yine Zehebî, *Târihu'l-İslâm'ın* diğer bir muhtasarı olan *el-İber fi haberî men gaber'ine* zeyil olarak 701-740 (1301-1340) yıllarını içeren *Zeylû'l-İber'i* yazmıştır. Ebû'l-Mehâsin el-Hüseynî bu eser için 741-764 (1340-1363) yıllarını kapsayan bir zeyil kaleme almış ve Ebû Hacer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl her iki zeyli *el-İber*'le birlikte yayımlamıştır (I-IV, Beyrut 1405/1985). Ebû'l-Mehâsin el-Hüseynî'nin oğlu Muhammed esere 785 (1383) yılına kadar gelen,

ZEYİL

İbn Sened el-Lahmî de 763-780 (1361-1379) yıllarını içeren birer zeyil yazmıştır. *el-İber* için Zeynüddin el-İrâkî 741-763 (1340-1362), oğlu Veliyyüddin el-İrâkî 762-786 (1361-1384) yıllarına dair zeyiller kaleme almıştır.

Safedî'nin meşhur eseri *el-Vâfi bi'l-vefeyât*'ına İbn Tağrîberdî *el-Menhelü's-şâfi ve'l-müstevfî ba'de'l-Vâfi* adıyla Memlükler'in kuruluşundan 862 (1458) yılına kadar gelen bir zeyil yazmıştır. İbn Hacer el-Askalânî'nin *Ref'u'l-işr 'an kuçâtî Mışr'*ına Şemseddin es-Sehâvî zeyil olarak *ez-Zeyl 'alâ Ref'i'l-işr* adıyla yayımlanan *Buğyetü'l-'ulemâ' ve'r-ruvât'*ı yazmıştır. Yemen ve özellikle Zebîd tarihi konusunda kitap telif eden tarihçilerin en önemlilerinden olan İbnü'd-Deyba', 900 (1495) yılına kadar gelen *Buğyetü'l-müstefid fi ahbâri medîneti Zebîd* adlı eseri için 923 (1517) yılına kadar gelen *el-Fazlû'l-mezîd 'alâ Buğyeti'l-müstefid* ve 924 (1518) yılına kadar gelen *Qurretü'l-'uyûn fi ahbâri'l-Yemeni'l-meymûn* adlı zeyilleri kaleme almıştır. İbnü'l-İmâd'ın X. (XVI.) yüzyıla kadar gelen meşhur biyografik eseri *Şezerâtü'z-zeheb*'ine Ekrem Hasan el-Ulebî, XI. (XVII.) yüzyılda yaşayan kişilerin biyografilerini içeren *Tekmiletü Şezerâti'z-zeheb* adıyla bir zeyil yazmıştır.

Belirli bir mezhebe mensup âlimlere dair biyografi (tabakat) kitapları için de zeyiller kaleme alınmış, Hanefî âlimlerine dair ilk kitap olarak kabul edilen Abdülkâdir el-Kureşî'nin *el-Cevâhirü'l-muğıyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*'si üzerine zeyiller yazılmıştır (*DîA*, XVI, 26). Mâlikî âlimlerine dair eserlerin başında gelen Kâdî İyâz'ın *Tertibü'l-medârik ve takribü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik'e* ilk zeyil Kâdî İyâz'ın sağlığında öğrencisi İbn Hammâd (Hamâduh) el-Burnusi es-Sebtî tarafından yazılmıştır. İbn Ferhûn'un *ed-Dibâcü'l-müzheb*, Bedreddin el-Karâfî'nin *Tevşihu'd-Dibâc*, Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî'nin *Neylü'l-ibtihâc* ve *Kifâyetü'l-muhtâc*, Muhammed b. Tayyib el-Kâdirî'nin *el-İklîl ve't-tâc fi tezyili Kifâyeti'l-muhtâc* ve Muhammed Mahlûf'un *Şeceretü'n-nüriz-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikiyye*'si de Kâdî İyâz'ın kitabına zeyil olarak telif edilmiştir. Şâfiî âlimlerinin biyografilerine dair İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Tabakâti'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye* adıyla bir eser yazmaya başlamışsa da tamamlanmaya ömrü yetmemiş, Nevevî ve ardından Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî bu eseri tamamlamıştır. Ebû Âsım el-Abbâdî *Tabakâti'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye* için

bir zeyil kaleme almıştır. Hanbelî fakih ve biyografi yazarı İbn Ebû Ya'lâ'ya ait olup klasik anlamda Hanbelî tabakatına dair ilk kitap sayılan *Tabakâti'l-Hanâbile*'ye İbn Receb'in yazdığı, 750 (1349) yılına kadar vefat eden Hanbelî fakihlerinin biyografilerini ihtiva eden *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile* meşhurdur. İbn Receb'in eseri üzerine İbnü'l-Mibred, Ebü'l-Yümn el-Uleymî, Kemâleddin Muhammed b. Muhammed Şerîf el-Gazzî, İbn Humeyd ve Abdullah b. İbrâhim en-Necdî ez-Zübeyrî tarafından zeyiller yazılmıştır.

Belli bir asırda yaşayan âlimlerin biyografilerini içeren eserler, müellifleri tarafından açıkça belirtilmese de önceki yüzyıllara dair eserlerin devamı niteliğinde olduğundan bunlar da zeyil geleneği içerisinde değerlendirilmektedir (Kemâl Arâfât Nebhân, s. 156-158). Örnek olarak VI (XII) ve VII. (XIII.) yüzyıllara ait, Ebû Şâme el-Makdisî'nin *Kitâbü'r-Ravzateyn*'ine zeyil olarak kaleme aldığı *Terâcimü ricâli'l-ğarneyni's-sâdis ve's-sâbi'î (ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn)*, VIII. (XIV.) yüzyılda İbn Hacer el-Askalânî'nin *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-m'eti's-sâmine*'si, IX. (XV.) yüzyılda İbn Hacer'in *Zeylü'd-Düreri'l-kâmine*'si (*Terâcimü a'yâni'l-m'eti'tâsî'a*), Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî'nin *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-ğarni't-tâsi'î* ve Süyûtî'nin *Nazmü'l-İkyân fi a'yâni'l-a'yân'*, X. (XVI.) yüzyılda Necmeddin el-Gazzî'nin *el-Kevâkibü's-sâ'ire bi-menâkıbi a'yâni'l-m'eti'l-âşire*'si, XI. (XVII.) yüzyılda Necmeddin el-Gazzî'nin *Luftü's-semer ve katfü's-semer min terâcimi a'yâni't-tabakâti'l-ûlâ mine'l-ğarni'l-hâdi 'aşer'i* ve Muhammed Emîn el-Muhibbî'nin *Hulâsatü'l-eşer fi a'yâni'l-ğarni'l-hâdi 'aşer'i*, Şillî'nin *İkdu'l-cevâhir ve'd-dürer fi ahbâri'l-hâdi 'aşer'i*, XII. (XVIII.) yüzyılda Muhammed Hafîl el-Murâdî'nin *Silkü'd-dürer fi a'yâni'l-ğarni's-sânî 'aşer'i* ve Ahmed b. Nu'mân el-Âlûsî'nin *ed-Dürü'l-müntesir fi ricâli'l-ğarni's-sânî 'aşer ve's-sâlis 'aşer'i*, XIII. (XIX.) yüzyılda Baytâr'ın *Hilyetü'l-beşer fi târihi'l-ğarni's-sâlis 'aşer'i*, Hafîl Merdem Bek'in *A'yânü'l-ğarni's-sâlis 'aşer fi'l-fikr ve's-siyâse ve'l-ictimâ'î* ve Mısırlı Ahmed Teymur Paşa'nın *Terâcimü a'yâni'l-ğarni's-sâlis 'aşer ve evâ'ilil-ğarni'r-râbi' 'aşer*, Muhammed Cemîl eş-Şattî'nin *A'yânü Dimaşk fi'l-ğarni's-sâlis 'aşer ve nisfi'l-ğarni'r-râbi' 'aşer min 1201-1350 h.* ve XIV. (XX.) yüzyıl için Enver el-Cüндî'nin *A'lâmü'l-ğarni'r-râbi' 'aşer el-hicri*, Zekî Muhammed Mücâhid'in *el-A'lâmü's-şarkıyye fi'l-m'eti'r-*

râbi'ati'l-'aşereti'l-hicriyye adlı kitapları zikredilebilir.

Hadis râvilerine dair eserlere de zeyiller yazılmıştır. Cemmâilî'nin *Kütüb-i Sitt'e*'de adı geçen râvilerin hemen hepsini ihtiva eden ve ilk çalışma olarak bilinen *el-Kemâlî (el-Kemâl fi esmâ'i [ma'rifeti]'r-ri-câl)* üzerine zeyil ve ikmal mahiyetinde birçok çalışma yapılmıştır. Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*, Moğultay b. Kılıç'ın *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl* ve İbn Hacer el-Askalânî'nin *Tehzîbü't-Tehzîb*'i bunlar arasındadır. Zehebî'nin *Tezkiretü'l-huffâz*'ı için birçok müellif zeyil kaleme almıştır. Bu bağlamda Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî'nin *Zeylü Tezkireti'l-huffâz*, Takıyyüddin İbn Fehd'in *Lahzü'l-elhâz bi-zeyli Tabakâti'l-huffâz*, Süyûtî'nin *Zeylü Tabakâti'l-huffâz*, bazı ilâvelerden sonra eseri manzum hale getiren İbn Nâsirüddin'in *Bedî'atü'l-beyân 'an mevti'l-a'yân* adlı eserleri zikredilebilir. Necmeddin İbn Fehd *Tezkiretü'l-huffâz*'ı zeyilleriyle birlikte yeniden düzenlemiştir. İbn Nâsirüddin'in çalışmasına İbn Hacer el-Askalânî bazı biyografiler eklemiş, Sibt İbn Hacer diye tanınan Yûsuf b. Şâhîn, dedesinin bu çalışması üzerine *Revnaqu'l-elfâz bi-mu'cemi'l-huffâz* ismiyle bir başka zeyil kaleme almış, Şemseddin es-Sehâvî de buna ilâvelerle bulunmuştur (*el-İlân bi't-tevbih*, s. 127). Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin zâhid ve sülfiere dair 688 biyografi içeren *Hilyetü'l-evliyâ'* adlı eserindeki bir kısım bilgi ve rivayetleri özetlemek veya çıkarmak, bazı kişileri eklemek suretiyle 1031 biyografiyi kapsayan *Şifâtü's-şafve* adlı eserini telif etmiştir. Şârânî, kendi dönemine kadar yaşamış 420'nin üzerinde kişinin biyografisine yer verdiği *et-Tabakâti'l-kübrâ*'sına çağdaş âlim ve sülfiere içeren ve *et-Tabakâti'l-şuğrâ* diye bilinen bir zeyil yazmıştır.

Şahıs isimlerinin, künye, lakap ve nisbelerin doğru okunmasını sağlamak üzere kaleme alınan eserler için de zeyiller kaleme alınmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, karıştırılması muhtemel râvi adlarının doğru okunmasına dair yazdığı *Telhîşü'l-müşâbih* adlı eseri için *Tâli Telhîşü'l-müşâbih* adıyla bir zeyil kaleme almıştır. Aynı müellif Dârekutnî'nin isim, künye, lakap ve nisbeleri yazılıştaki aynı, okunuştaki farklı olan kimselere dair *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* adlı kitabına Abdülganî el-Ezdî'nin *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* adlı eserini dikkate alarak bazı ilâvelerde bulunmuş ve *el-Mü'tenif fi tekmileti'l-Muht-*

telif ve'l-mü'telif yazmıştır. İbn Mâkûlâ bu çalışmaları esas alıp onların eksiklerini tamamlamak ve hatalarını düzeltmek amacıyla *el-İkmâl* adlı meşhur eserini telif etmiştir. İbn Mâkûlâ'nın bu eserine yazılan zeyiller arasında İbn Nukta'nın *Tekmiletü'l-İkmâl*'i ve İbnü's-Sâbü'nî'nin *Kitâbü Tekmiletü İkmâlil-İkmâl*'i zikredilebilir. *Tekmiletü'l-İkmâl*'e İbnü's-Sâbü'nî ve Mansûr b. Selîm'in yazdığı zeyiller için de Moğultay b. Kılıç bir zeyil kaleme almıştır. İbn Râfi'in *Zeylû Müştebihi'n-nisbe'si*, Zehebî'nin *el-Müştebih fi'r-ri-câl esmâ'ühüm ve ensâbühüm* adlı eserinin kısa bir zeylidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîh* (Ebü'l-Fazl), XI, 9, 185, 491; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 26; İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'il-Endelûs* (nşr. Rûhiyye Abdurrahman es-Süveyfî), Beyrut 1417/1997, neşredenin girişi, s. 4-5; İzzeddin İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-ħaṭire fi zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezire* (nşr. Yahyâ Zekeriyâ Abbâre), Dimaşk 1978, III/1, s. 136; Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbiḥ*, s. 127; *Keşfü'z-zunûn*, I, 249, 250, 288, 294; II, 1123-1124, 1510, 1647-1648, 2018-2020; Sezgin, *GAS (Ar.)*, I/2, s. 164-165; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 79, 144, 208, 212, 225, 229; Kemâl Arâfât Nebhân, "et-Tevâşul ve's-sıla: Aḥlâkıyyât ve âliyat fi't-te'lif ve'n-nuşûs", *Makâlât ve dirâsât mühdât ile'd-Duktûr Şalâhaddin el-Müneccid*, London 1423/2002, s. 139-191; Cl. Gilliot, "Sîla", *EP* (İng.), IX, 604-606; Ali Yardım, "Birzâli", *DİA*, VI, 216; Mehmet Aykaç, "Cîli, Ahmed b. Sâlih", a.e., VII, 551; Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", a.e., XV, 544; Ahmet Özel, "Hanefî Mezhebi (Literatür)", a.e., XVI, 26; a.mlf., "Muhammed Mahlûf", a.e., XXX, 552; Hulûsi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", a.e., XXI, 58; Sâmî es-Sakkâr, "İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî", a.e., XXI, 169; Sükrü Özen, "İbnü's-Şihne, Ebü'l-Velîd", a.e., XXI, 223; Abdülkerim Özyayın, "el-Kâmil", a.e., XXIV, 282; M. Yaşar Kandemir, "el-Kemâl", a.e., XXV, 223-224; a.mlf., "Rabâi", a.e., XXXIV, 374; Eyyüb Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", a.e., XXVII, 533; Mehmet Efendioğlu, "Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed", a.e., XXXVI, 461; Bilal Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", a.e., XXXVIII, 245; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Tertibü'l-medârik", a.e., XL, 519; Mehmet Emin Özafşar, "Tezkiretül-huffâz", a.e., XLI, 76.

CASİM AVCI

Osmanlılar. Osmanlılar'da en çok terâcim ve tarih kitaplarına zeyil yazılmıştır. Zeyiller genellikle eserin kaleme alındığı dilde olur ve eserin bittiği yerden başlar. Ancak Mecdî Mehmed Efendi'nin *eş-Şekâik* tercümesinde görüldüğü gibi metnin içinde genişletme biçiminde yapılmış olanlar da vardır. Osmanlı literatüründe ilk zeyiller XVI. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır. Nitekim Molla Câmî'nin bazı eserlerini genişleterek Türkçe'ye çeviren Lâmiî Çelebi *Nefehâtü'l-üns'ü* önce tercüme etmiş, ardından esere Anadolu'da

yaşamış bulunan meşâyihin biyografilerini de eklemiştir. Bu ilk eserin daha sonraki çalışmalar için örnek olduğu söylenebilir.

Osmanlılar'da zeyil yapılan eserler arasında ilk akla geleni Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâ'i'd-devleti'l-'Osmâniyye*'sidir. Devletin kuruluş yıllarından başlayıp müellifin ölümüne kadar (1030/1621) gelen Osmanlı ulemâsi ve meşâyihinin tercüme-i hallerini ihtiva eden eser şair tezkireleri hariç alanında ilk çalışma olmuştur ve daha müellifinin sağlığında tercüme ve zeyilleri yapılmıştır. İlk zeyli, eseri Türkçeye çeviren eklemelerde bulunan Âşik Çelebi yapmış, onu Manik, Mınık, Hısım sıfatlarıyla anılan Ali Çelebi'nin 1583 yılına kadar gelen zeyli takip etmiştir. Bunun yanı sıra eser için daha birçok zeyil yazılmıştır. Mecdî Mehmed Efendi'nin Türkçe tercümesi ise biyografileri verilen kişiler için mütercim eklediği bilgiler dolayısıyla önemlidir. Nev'izâde Atâi de *Zeyl-i Şekâik* olarak bilinen, asıl adı *Haddîku'l-hakâik fi*

tekmiletü's-Şekâik olan ünlü zeylini Mecdî tercümesi için yapmıştır. Atâi'nin eserine önce Uşşâkizâde İbrâhim Efendi *Zeyli-Şekâik* adıyla bir zeyil kaleme almış, bunu yeterli bulmayan Şeyhî Mehmed Efendi *Vekâyiü'l-fuzalâ* ismiyle yazdığı zeyli ölüm yılı olan 1731'e kadar getirmiştir. Bu klasik silsilenin son zeylini Fındıklılı İsmet Efendi kaleme almıştır (ayrıca bk. *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*). Âkifzâde Abdürrahim'in 1737-1806 yılları arasında yaşamış ulemâ ve meşâyihinden söz eden *el-Mecmû' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû'* adlı Arapça eseri doğrudan bir *Şekâ'ik* zeyli sayılmasa da Şeyhî'nin bıraktığı yerden başladığından bu seriye dahil edilebilir. Aynı şekilde isminde zeyil kelimesi bulunmama rağmen birlikte Sadık Albayrak'ın hazırladığı *Son Devir Osmanlı Uleması* adlı eser de muhteva bakımından bir *Şekâ'ik* zeyli sayılabilir.

Osmanlı edebiyatında ilk biyografik eser telifi İran geleneğine bağlı olarak tezkire türünde görülür. Bu eserlerde başta şairler ve evliya olmak üzere çeşitli gruplara mensup kişiler hakkında bilgiler yer alır (bk. **TEZKİRE**). Zamanla biyografiler geliştiğiçe vefeyât, ravza, riyâz, gülzâr, gülşen, hadîka ve tuhfe gibi adlandırmalar ortaya çıkmış, bunların devamı olarak birçok zeyil kaleme alınmıştır. XVI. yüzyılda yaşayan Ahdî'nin *Gülşen-i Şuarâ'sı*, Latîfî'nin *Tezkiretül-şuarâ'sını* tamamlaması bakımından onun zeyli kabul edilebilir. Kınalızâde Hasan Çelebi'nin *Tezkire'sini* ihtisar edip orada bulunmayan kişileri esere ekleyen Cârullahzâde Beyânî Mustafa'nın *Tezkire'si* de Kınalızâde Hasan Çelebi'ye ait tezkirenin zeylidir. Seyyid Mehmed Rızâ'nın *Tezkire'si* Kınalızâde Hasan Çelebi'nin zeyli durumundadır. Safâîyî Mustafa Efendi'nin kendi adıyla anılan tezkiresi Rızâ'nın *Tezkire'sinin*, Seyrekzâde Mehmed Âsım'ın *Tezkire'si* de Kafzâde Fâizî'nin *Zübdetü'l-eş'âr*'nin zeylidir. Bu esere Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi de bir zeyil yazmıştır (*Osmanlı Müellifleri*, II, 480). İsmâil Belîğ'in *Nuhbetü'l-âsar*'i Fâizî'ye ait eserin zeylidir. Hüseyin Râmiz'in *Âdâb-i Zurefâ* adlı şairler tezkiresi Sâlim'in *Tezkiretül-şuarâ'sının* zeyli olup onun bıraktığı yerden başlar ve 1784 yılına kadar gelen altmış beş yıllık bir dönemi kapsar. Sahafılar Şeyhizâde Mehmed Esad Efendi'nin *Bâğçe-i Safâ-endü'z'u* da Sâlim'in zeylidir ve 1835 yılına kadar gelir. Fatîn Efendi *Hâtimetü'l-eş'âr*'ını Sâlim ve Safâîyî tezkirelerine zeyil olarak kaleme almıştır. Klasik suarâ tezkireciliğinin son örneği olan bu esere İbnülemin Mahmud Kemal *Son*

Atâi'nin *Zeyli-Şekâik*'inin ilk sayfası

